

Ірина Рибачок

АГРАРНЕ ВИРОБНИЦТВО В МІСТАХ ПІВДЕННО-СХІДНОЇ ВОЛИНИ НАПРИКІНЦІ XVI – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТ.

У статті проаналізовано рівень аграризації міст Південно-Східної Волині наприкінці XVI – першій половині XVII ст., подано відомості про землекористування міщан та функціонування приміського фільваркового господарства.

Ключові слова: міста, аграрне виробництво, волока, землекористування, фільварок, Південно-Східна Волинь.

Ірина Рибачок. Аграрное производство в городах Юго-Восточной Волини в конце XVI – первой половине XVII в.

В статье проанализирован уровень аграризация городов Юго-Восточной Волини в конце XVI – первой половине XVII в., представлены сведения о землепользовании горожан и функционирования пригородного фольварочного хозяйства.

Ключевые слова: города, аграрное производство, волока, землепользования, поместье, Юго-Восточная Волинь.

Iryna Rybachok. Agricultural production in the South-East Volhynia's cities at the end of XVI – the first half of XVII centuries.

The article is devoted to the learning level of agrarization in the South-East Volhynia's cities at the end of XVI – the first half of the XVII century, presents information about land use of townspeople and development of grange.

Key words: towns, agrarian production, trail, land use, grange, South-East Volhynia.

Вивчення проблем міського землекористування та сільськогосподарських занять міщан ранньомодерного періоду недостатньо представлено в українській історіографії, адже рівень соціально-економічного розвитку міст, в першу чергу, визначається часткою ремісничого виробництва та торгівлі. Це цілком зрозуміло, оскільки місто традиційно розглядається як своєрідне поселення, з особливою топографією, зі значним, густим, гетерогенним (етнічно, соціально, професійно) населенням, у якому зосереджено товарообмін та ремісниче виробництво, інститути влади, культу та культури [8, с. 9]. Водночас, подібне тлумачення не повністю відображає характер переважної більшості ранньомодерних українських міст. Оскільки приватні міста виступали і значними аграрними центрами. Документальні джерела свідчать, що переважна більшість міщан поєднувала заняття торгівлею, ремеслом чи промислами із сільським господарством. Окремі аспекти дослідженої проблематики на прикладі інших українських ранньомодерних міст представлені в працях П.М. Саса [18], М.Б. Петрова [15, с. 327-359].

У південно-східноволинських містах не лише міщани були широко задіяні в сільському господарстві, а й біля міст зосереджувалося приміське фільваркове господарство, яке безпосередньо було пов'язане із містом, замковою адміністрацією та з частиною міщан. Тому міста не лише виступали центрами торгівлі, ремесла, а й сільськогосподарського виробництва. Про це свідчить площа земельних наділів міщан, існування біля міст приміських замкових фільварків та хуторів його мешканців. Метою нашої статті є простежити роль і місце аграрного виробництва в господарській структурі міст Південно-Східної Волині наприкінці XVI – першій половині XVII ст.

Участь переважної більшості міщан в аграрному секторі визначалася кількома важливими чинниками. По-перше, частина міст Південно-Східної Волині, у фізико-географічному плані належала до Малоого Полісся, яке забезпечене доволі добрими ґрунтами, в т.ч. родючими чорноземи. Відтак, на відміну від території Волинського Полісся, що було вкрите лісами, ця географічна зона мала усі умови для розвитку землеробства не лише у селах, а й у містах. Територія, що входила до Подільської височини також мала добрі ґрунти [17, с. 114]. По-друге, тут був значний резерв земель, який дозволяв займатись землеробством усім бажаним. По-третє, у нових містах, які з'явилися в останній третині XVI – першій половині XVII ст. на місці сільських поселень, основну частину міщан склали «вчорашні» селяни. До того ж у південно-східноволинські володіння кн. Острозьких та Заславських приходили переселенці, які здебільшого були селянами-втікачами. І, нарешті, підвищення попиту і цін на сільськогосподарські продукти у РП слугувало додатковим чинником стимулу для розвитку аграрного виробництва, у т.ч. міського, для отримання більших прибутків. Крім того, будучи експортерами збіжжя, власники намагались максимально ефективно використовувати свою власність і залучали для

цього не лише села, але й міста. Напр., лише у 1637 р. до Гданська з маєтностей кн. Заславських було експортовано жита на 20 тис. зл. пол. [4, с. 24]

Перш ніж перейти до характеристики аграрного виробництва у містах, слід зазначити, що в описово-статистичних джерелах представлена різноманітна термінологія означення земельних наділів – лан, волока, дворище [14, с. 206-213; 21, к. 1-7; 25, к. 5-12; 30, с. 43, 146]. При цьому, варто наголосити, що дехто з дослідників притримувався думки, що на Волині землю на лани не міряли і одиниця ця була досить умовною [2, с. 217]. Волочна поміра тривала у регіоні ще протягом першої половини XVII ст. Так, інвентар 1620 р. містить згадку про поміру ґрунтів у Берездові та Баранівці. Зауважимо, що навіть після поміри ґрунтів, міщани далі освоювали ріллю і ревізори часто підкреслювали необхідність знову перемиряти земельні наділи. Як свідчать джерела, земельного ареалу вистачало переважній більшості міщан. Так, у 1606 р. в Баранівці «мірник» виміряв 150 волок, проте частина із них були вільними [10, с. 182]. За проведення поміри земельних ділянок міщани сплачували певну суму коштів. В інвентарі 1620 р. зафіксовано квит берездівського старости за помір на волоки ґрунтів Старого Хлапотина [5, с. 222].

Відомості про земельні наділи міщан Острожчини та Заславщини містяться у поборових реєстрах 70-80 рр. XVI ст. Вони дають можливість у загальних рисах охарактеризувати частку землеробства в структурі міського господарства. Варто відзначити, що польські дослідники, характеризуючи рівень розвитку сільськогосподарських занять у польських містах, виходили із показників сплати міщанами податку на землю – ланового [27, с. 552]. У 1570 р. найбільша кількість міських полів та городів була в Дубні (157+247), досить помітно відставав Костянтинів (188+35) [1, с. 9]. Поборові реєстри свідчать, що в період з 1570 до 1577 рр. зросла питома вага мешканців Костянтинова, які займалися сільським господарством. Власники міських будинків мали у своєму розпорядженні по 1–1,5 волоки орної землі (хоча поміри проведено ще не було). Якщо у 1577 р. близько половини костянтинівських міщан сплачували податок за володіння земельними наділами, то у 1583 р. – майже дві третини. Зокрема, в 1583 р. у місті було 413 будинків-господарств з 217 півланами та 132 городами, тобто більше половини мали земельний наділ півлану, який забезпечував родину зерновими культурами. Майже третина дворів мали городи, на яких вирощували найнеобхідніші продукти харчування.

Поборові реєстри 1577 та 1583 рр. свідчать про поступове збільшення земельних наділів міщан Берездова, Красилова; дещо зменшились земельні площі звягельських міщан. Поборовий реєстр 1583 р. містить відомості про земельні наділи остропільських міщан, зокрема у місті зафіксовано 146 півланників [30, с. 146]. Ці відомості є особливо важливими, оскільки опис міста 1620 р. не містить інформації про земельні наділи міщан, бо фіксує їх перелік по міських пляцах.

Досить детально охарактеризувати рівень зайнятості міщан у сільськогосподарській сфері та їх забезпеченість землею дозволяють інвентарні описи міст першої половини XVII ст. Відсоток безземельних міщан був незначним. Так, найменше безземельних міщан було у Шепетівці – трохи більше 5%, Базалії – 11%, Сульжині – 14%. Описи Нового Заслава першої половини XVII ст. свідчать про поступове зменшення частки безземельних міщан. Крім того, варто зазначити, що загальна площа волок, якими володіли новозаславські міщани, збільшилась і відповідно зменшилась частка безземельних міщан. У 1622 р. більше половини старозаславських міщан працювали на землі, поєднуючи сільськогосподарські заняття з суто міськими. У той же час, виключно з користування землею платили 60% городян, які мали в своєму розпорядженні ті чи інші земельні наділи (40% таких міщан поєднували службу, ремесло та торгівлю з землеробством). Загальна площа земельного ареалу міщан складала 64,5 волоки землі, тобто на одного мешканця Старого Заслава припадало близько 6 моргів. Не рахуючи шляхту та мельників, 153 родини не володіли землею, але це були переважно такі категорії міського населення, як старозаславські підсусідки та коморники. Не мали земельного наділу в Старому Заславі 1613 р. також 25 ремісників [21, к. 13].

Найбільше землі на одного міщанина припадало у Базалії. Загальна площа землі, якою користувалися мешканці міста, становила 186 ланів. Переважна більшість міщан мала півволоку – 139, волоку – 82, по півтори волоки – 10 осіб і земельні наділи більше 2 волок використовували 8 базалійських міщан. Тобто на одну міщанську родину припадало близько 12 моргів. Цей земельний наділ був досить значним, на ньому вони вирощували не лише продукти щоденного вжитку, але й зернові культури, частину яких вони могли реалізовувати на ринку. З огляду на це, доволі цікавою видається скарга Адама, Павла і Кшиштофа Сенют-Ляховецьких на Януша Острозького 1614 р. про посягання на їх ґрунти і посадження там Базалії [6, арк. 45]. А.С. Заяць трактував це як вияв чергового розширення меж міста [11, с. 79]. Про це опосередковано свідчать і розміри землекористування міщан. Подібний межовий конфлікт відбувся у 1596 р. між Чолганськими та Острозькими [6; 11, с. 78]. А. Виробіш стверджував, що в малих і середніх польських приватних містах була значною частка міщан, котрі займалися сільським господарством. Згідно його досліджень 2/3 населення польських міст працювало на землі [29, с. 182]. Аналіз земельних наділів населення південно-східноволинських міст свідчить, що тут ситуація була дуже схожою.

У деяких міських поселеннях соціальна структура міщан більше нагадувала сільське населення. Так, інвентар 1615 р. зафіксував у Сульжині 35 тяглих, 15 підсусідків, 3 побережники, 3 гайдуки, 2 стадники, 2 мельники, 3 рибалки, 2 пасічники, а також 7 шляхетських родин та 2 священники [7, арк. 4-5зв.; 14, с. 99-102]. Про те, що більшість сульжинецьких міщан були задіяні в аграрному виробництві свідчать їх земельні ділянки. Так, землю тут володіли 2/3 (або 68%) жителів міста, не враховуючи наділів шляхти. Опис 1632 р. фіксує мешканців Сульжина залежно від користування землею. Їх умовно можна поділити на волочників (56 осіб), півволочників (53 особи) та четвертинників (13 осіб) [24, к. 3-7]. Загальна площа землі, яку використовували жителі Сульжина у 1632 р., становила 84,8 волоки. За користування однією волокою землі сплачували по 10 зл., давали по мірці вівса та каплуна [24, к. 3], півволочці – по 5 зл., по півмірці вівса, двоє господарів давали каплуна [24, к. 4], а коморники, окрім сплати чиншу, повинні були відпрацьовувати один день в тиждень [24, к. 6]. Отже, у місті значною була частина натуральних повинностей, а крім того, з'являється відробіток, який був характерний для сільських поселень.

Важливим стимулом розвитку та ведення землеробства був зовнішній попит на зернові культури та ріст ціни на них. Ціна на збіжжя протягом другої половини XVI ст. виросла майже вдвічі. У середньому в 1564 – 1569 рр. лашт пшениці коштував близько 21 зл. 18 гр. пол., у 1592 р. – 45 зл. 40 гр. пол., а у 1616 р. – 54 зл. 48 гр. пол. [9, с. 198]. Така ринкова ситуація лише стимулювала розвиток фільваркового господарства. Розширення фільваркового господарства відбувалось не лише за рахунок сільських поселень, але й за рахунок магнатських міст. Адже кожне із міст мало приміський замковий фільварок, який забезпечував не лише потреби замкової адміністрації, але й значна кількість сільськогосподарської продукції постачалась на експорт [19, с. 169]. Кількість приміських замкових фільварків могла бути різною, у більшості досліджуваних міст їх було по одному, два знаходилось біля Сульжина [24, к. 7] та три – біля Звягеля [26, к. 316].

Приміські замкові фільварки концентрувались у передмістях. Вони склалися із фільваркового подвір'я та ріллі. На фільваркових дворах розміщувалися житлові споруди, у яких мешкали князівські слуги, орендарі чи державці цих господарств, а також фільварочні слуги та коморники, що працювали у фільварках. У сульжинецькому приміському фільварку знаходився господарський дім і будинок для пастухів [7, арк. 5зв.; 14, с. 102]. Крім того, у фільварках зосереджувався комплекс господарських споруд – пекарні, кухні, комори, лазні, погребі, спіжарні, голубники, сирники, возівні, солодовні, стайні тощо. Подвір'я фільварку огорожувалося. Так, у 1615 р. сульжинецький фільварок був огорожений дубовим острогом, а частина плотом. В'їзд до фільваркового двору відбувався через дерев'яні ворота [7, арк. 5зв.; 14, с. 102]. Доволі міцною була огорожа костянтинівського приміського фільварку, зокрема він був оточений дубовим острогом, слабшими були паркани у Кузьміні та Красиліві.

Описи міст у деяких випадках містять інформацію про розміри висіву на приміських фільварках, яка може опосередковано свідчити про приблизний ареал приміського фільваркового господарства. Польські та українські історики розробили низку методик визначення фільваркового ареалу. Зокрема, українські історики Д.Л. Похилевич, А.М. Козій, В.А. Маркіна та польські історики А. Вичанський та Ф. Буяк визначали площу фільваркового ареалу за висівом зернових культур [16, с. 161; 12, с. 14-25; 13, с. 86-87; 28, с. 21]. А. Вичанський вважав, що 15 корців зернових культур сіяли на 125 моргах [28, с. 62]. Маючи відомості про розміри висіву озимини, можна встановити приблизний розмір площ приміських фільваркових господарств. При цьому варто звернути увагу на два важливі застереження: по-перше, передбачається ідеальне трипілля, якого не в усій мірі дотримувались на практиці, в т.ч. у південно-східноволинських фільварках; по-друге, напевно, йдеться не про всю земельну площу, а лише про одне поле (озиме), в той час як друге (яре) та третє (пар) взяті умовно, як рівні першому. Проте історики наголошують, що площа під пар могла бути більшою [12, с. 21]. Отже, на основі розмірів висіву, можна вирахувати рілльні площі приміських фільварків під посів озимини (Див. Таблиця 1).

Таблиця 1
Розміри висіву озимини у приміських замкових фільварках
[7, арк. 6, 26, 34зв., 60; 14, с. 103, 133, 149, 190; 24, к. 7]

Місто		Жито	Пшениця	Розмір фільваркового ареалу під посів озимини (у моргах)	
				жити	пшениці
1615 р.	Сульжин	54	16	453	132
1632 р.	Сульжин	31	12	258	99
1615 р.	Костянтинів	37	9	309	75
1615 р.	Кузьмин	51	29	426	243
1615 р.	Красилів	41	8?	342	72

Отже, відомості з таблиці дозволяють зробити висновок, що площі посіву жита в фільварках у кілька разів були більшими, ніж пшениці. Хоч вартість пшениці була у два рази вищою. Так, інвентар 1622 р. Старого Заслава містить інформацію про те, що копа жита коштувала 15 гр., а копа пшениці – 30 гр. [23, к. 7], тобто пшениця була продуктом у 2 рази дорожчим, ніж жито. Слід пам'ятати, що пшениця більш вибаглива до ґрунтів ніж жито, тому обсяги вирощування пшениці тут були значно вищими ніж, напр., у північних чи західних районах Волинського воєводства [20, с. 14-15]. Абсолютна перевага жита пояснюється і тим, що його частіше використовували для власного споживання та експорту, а пшениця в основному експортувалася.

Знаючи обсяг фільваркового ареалу висіву озимого жита та пшениці (Див. Таблицю 1), можна вирахувати мінімальну площу орної землі, яка виділялась під їх посів у приміських фільварках. Так, у 1615 р. в кузьминському фільварку вона дорівнювала 468,8 га, у сульжинському – 409,5 га, красилівському – 289,8 га, костянтинівському – 268,8 га. Враховуючи систему трипілля, це лише близько 1/3 від усієї земельної площі, яка відводилась під приміське фільваркове господарство. Відповідно, дуже орієнтовні підрахунки фільваркового ареалу є такими: кузьминського – 1406,4 га, сульжинського – 1228,5 га, красилівського – 869,4 га та костянтинівського фільварку – 806,4 га. Виразною є також ще одна тенденція: чим більше міське поселення за своїми соціальними характеристиками нагадувало сільське поселення, тим більшими були їх приміські фільваркові господарства, а самі міщани були тісніше пов'язані із замковим господарством. На думку В. Грабського, на один фільварок у західноукраїнських землях у другій половині XVI ст. в середньому припадало 10-20 ланів (250-500 га), хоча були фільварки і по 7 ланів (175 га) [12, с. 19]. Зважаючи на те, що найбільший розквіт фільваркового господарства припав саме на першу половину XVII ст., відповідно збільшився й їх фільварковий ареал. Тому, вищезазначені приміські фільварки можна віднести до категорії середніх або ж великих.

Порівнявши відомості інвентарів 1615 та 1632 рр. щодо приміського фільваркового господарства у Сульжині, видно чітку тенденцію до скорочення посівних площ (Див. Таблиця 1). У приміських фільваркових господарствах південно-східноволинських володінь кн. Острозьких та Заславських поступово збільшується частка тваринництва. Перші сигнали про подібну ситуацію зустрічаємо в інвентарі 1615 р. Так, у приміському замковому фільварку Костянтинова зазначена наявність значних запасів старого зерна [7, арк. 26; 14, с. 133]. Можливо, ця обставина пояснювалася необхідністю продовольчих запасів в умовах татарських нападів, утримання війська, але ймовірніше, все-таки спадом експорту зернових. Цікаво, що запасів старого вівса не було взагалі, напевно, що воно йшло на вигодівлю тварин, які в 1615 р. знаходились у костянтинівському фільварку, зокрема 56 корів та биків, 90 свиней, 18 курей, 17 гусей і 28 каплунів [7, арк. 26зв.; 14, с. 134].

У сульжинському приміському фільварку 1615 р., окрім зернових, у 1615 р. була худоба: 130 коней, 70 волів, 226 овець та баранів, 5 кіз, 74 свині, 37 курей, 45 гусей [7, арк. 6-6зв.; 14, с. 103-104]. У 1632 р. в Сульжині функціонувало уже два приміських фільварки. Новозбудований фільварок був зорієнтований на тваринництво і розташовувався в гаю. У ньому знаходились пивниця, сирник, обора та кошара з худобою. На жаль, у документі не міститься точних відомостей про загальну кількість худоби [24, к. 7]. Приміські фільваркові господарства існували і в ін. містах – Баранівці, Звягелі, Любарі.

Окрім замкових приміських фільварків, навколо міст тягнулись хутори міських жителів (заможних міщан та шляхти), які документи фіксують як «міські фільварки» [7, арк. 76]. У 1603 р. під Костянтиновом розташовувались 45 діючих міщанських фільварків, у яких працювало 27 коморників [3, с. 250], а також зафіксовані свідчення про 44 «міські фільварки», які були знищені під час пожежі [3, с. 250]. В описі цього міста 1615 р. значиться 79 «міських фільварків», які простягались по дві сторони міста, і у них мешкали близько 70 коморників (у інвентарі міститься латинський запис «cit(ra) veř ult(ra) 70», тобто «менше чи більше» [14, с. 131]). Власники цих «фільварків» чи хуторів сплачували чинш у розмірі 6 гр. лит., а ті, що знаходились на Стариках, окрім грошей, давали по маці пшона [14, с. 130-131]. Одинадцять міських фільварків були звільнені від сплати податків. Власниками «вільних» фільварків у Костянтинові були міський писар, пушкар, замковий кухар та заможні міщанські родини, що мали нерухомість у ринку [7, арк. 23-24; 14, с. 131]. Окрім міщанських, на Стариках розташовувалися 22 шляхетських фільварки [14, с. 134-135]. У Базалі було 29 міських фільварків [7, арк. 76; 14, с. 214]. У 1620 р. в Острополі за Старим містом було 28 фільварків, за Случчю – 7 та 21 фільварок біля Нового міста [5, с. 357-360], з них сплачували по 22 гр. лит. [5, с. 362]. Крім того, остропільські міщани мали хутори, зокрема 17 міщан Старого міста та 5 – новоміських [5, с. 360]. Деякі міщани Південно-Східної Волині мали земельні наділи у волості. Так, полонські міщани обробляли ниви під Свинною [5, с. 264], а остропільські міщани мали фільварки в с. Махаринці [5, с. 372]. Частина населення міст займалась тваринництвом. Інвентарі Старого та Нового Заслава не лише фіксують перелік міщан і вказують форми та розмір міських повинностей, але зазначають хто з них володів худобою, зокрема волами.

На прикладі південно-східноволинських міст кн. Острозьких та Заславських підтверджується висновок П.М. Саса про те, що приватні міста були більше пов'язані із сільськогосподарським

сектором, оскільки власники були зацікавлені в аграрному розвитку, а у державних містах постійно точилась боротьба між міщанами і «феодалами» з приводу використання лісів, пасовищ, сіножатей, орної землі тощо [18, с. 144].

Отже, магнатські міста Південно-Східної Волині були тісно пов'язані із аграрним сектором, своєю сільською округою. Середні, а особливо малі міста були потужними центрами аграрного виробництва. Міщани поступово розширювали свої земельні наділи, в т.ч. і за рахунок найближчих сіл, які поступово перетворювались на їх передмістя. Земельні ділянки або ж городи мали місцеві ремісники та торговці, які забезпечували себе найнеобхіднішою сільськогосподарською продукцією. Приватні міста були тісно пов'язаними із господарством їх власників. Зважаючи на те, що в цей період у регіоні активно розвивається фільваркове господарство, кожне місто мало поруч приміський замковий фільварок, який, як правило, розташовувався на передмісті. Як свідчать розміри земельного ареалу та площі висіву окремих південно-східноволинських приміських фільварків, їх можна віднести до категорії середніх, а деякі – навіть до великих фільваркових комплексів. Населення міст було тісно пов'язане із цими господарськими комплексами, оскільки частина міських жителів тут працювала, зокрема коморники. Деякі міщани мали свої власні фільварки та хутори. У документах вони часто фіксуються як фільварочники. Крім того, частина міщан мала земельні ділянки або ж фільварки у селах волості. Про рівень аграризації досліджуваних міст свідчить відсоток задіяних у землеробстві мешканців, що складав близько 2/3. Цей показник свідчить про високий ступінь аграризації південно-східноволинських міст.

Джерела та література:

1. Атаманенко В. Б. Розвиток міст кн. Острозьких в кінці XVI – на початку XVII ст. / В.Б. Атаманенко // Матеріали VII – IX Острозької конференції «Остріг на порозі 900-річчя», 1996–1998 рр. – Остріг : [б. в.], 2000. – С. 8–10.
2. Баранович А. И. Население предстепной Украины в XVI в. / А.И. Баранович // Исторические записки. – М. : [б. в.], 1950. – Т. 32. – С. 198–232.
3. Баранович А. И. Новый город Западной Украины XVI в. (Основание Староконстантинова) / А.И. Баранович // Ученые записки института славяноведения. – М. : [б. в.], 1951. – Т. 3. – С. 236–263.
4. Берковський В. Г. Заслав і Заславщина як один з важливих елементів торговельної структури Волині XVI – першої половини XVII ст. / В.Г. Берковський // Метафора спільного дому. Заславщина багатьох культур : матеріали наукової конференції, 21-22 грудня 2006 р. – Ізяслав; Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2006. – С. 20–27.
5. Володіння князів Острозьких на Східній Волині (за інвентарем 1620 року) / [упоряд. І.О. Ворончук]. – К.; Старокостянтинів : [б.в.], 2001. – 416 с.
6. ВР ЛННБ ім. В. Стефаника НАН України, ф. 103 «Архів Сапег», спр. 1837 «Procesgraniczny między Czołhańskimi a Ostrogskimi o miasto Bazalia 1594–1596», 6 арк.
7. ВР ЛННБ ім. В. Стефаника НАН України, ф. 91 «Радзимінські», спр. 39/I-1. «Інвентар «подільських» володінь Януша Острозького 1615 р.», 167 арк.
8. Город в средневековой цивилизации Западной Европы. – М. : [б. в.], 1999. – Т. 1.: Феномен средневекового урбанизма. – С. 3–14.
9. Грушевський М. С. Історія України-Руси / М.С. Грушевський. – К. : Наукова думка, 1995. – Т. VI.: Життя економічне, культурне, національне XIV – XVII віків. – 667 с.
10. Заяць А. Є. Заснування міст на Волині у XVI – першій половині XVII ст. (Джерелознавчий аспект) / А.Є. Заяць // До джерел. Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. – К.; Львів : [б. в.], 2004. – Т. 2. – С. 177–185.
11. Заяць А. Є. Урбанізаційний процес на Волині в XVI – першій половині XVII століття / А.Є. Заяць. – Львів : Добра справа, 2003. – 205 с.
12. Козій А. М. Фільварково-панщинна система в Речі Посполитій (проблема генезису) / А.М. Козій. – Львів: Вид-во Львівського університету, 1994. – 45 с.
13. Маркина В. А. Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII в. (Социально-экономическое развитие) / В.А. Маркина. – К. : [б. и.], 1961. – 236 с.
14. Опис володінь князя Януша Острозького у Південно-Східній Волині 1615 року / [упор. В. Атаманенко, І. Рибачок]. – Острог : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2009. – 269 с.
15. Петров М.Б. Місто Кам'янець-Подільський в 30-х роках XV – XVIII століть: проблеми соціально-економічного, демографічного, етнічного та історико-топографічного розвитку. Міське і замкове управління / М.Б. Петров. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2012. – 480 с.
16. Похилевич Д. Л. Из истории аграрных отношений в западных воеводствах Великого княжества Литовского в XVI и первой половине XVII века // Средние века. – Вып. 4. – М. : [б. и.], 1955. – С. 171–172.
17. Руденко В. П. Географія природно-ресурсного потенціалу України / В.П. Руденко. – Львів : Світ, 1993. – 236 с.
18. Сас П. М. Феодальные города Украины в конце XV – 60-х годах XVI в. / П.М. Сас. – К. : Наукова думка, 1989. – 231 с.

19. Сидоренко О. Ф. Українські землі у міжнародній торгівлі (IX – середина XVII ст.) / О.Ф. Сидоренко. – К. : Наукова думка, 1992. – 229 с.
20. Сидорук Т. В. Соціально-економічний розвиток Ратненського староства у XVI – XVII ст. (1500–1674 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «історія України» / Сидорук Тетяна Віталіївна. – Запоріжжя, 2007. – 20 с.
21. ЦДІАК України, ф. 21 «Кременецький гродський суд», оп. 1 (1543–1789), спр. 52. Актова книга 1614 р. (лютий – грудень), 764 арк.
22. Archiwum Państwowe w Krakowie. Zespół. Archiwum Sanguszków (APK. AS.), Sygn. 64/25. Inwentarze miasta Zasławia i całego księstwa Zasławskiego. Rejestr poboru miasta Starego Zasławia z roku 1613, 20 k.
23. APK. AS, Sygn. 64/28. Inwentarze miasta Zasławia i całego księstwa Zasławskiego. Inwentarz miasta Starego Zasławia z roku 1622, 38 k.
24. APK. AS, Sygn. 99. Inwentarz włości sulżyńskiej, z opisaniem zamku w miescie Sulżyńcach w 1632 r., 13 k.
25. APK. AS., Sygn. 64/13. Inwentarze miasta Zasławia i całego księstwa Zasławskiego. Inwentarz miasta Nowego Zasławia i wsi do niego należących, z rozkazania JO księcia jego Mści Dominika na Ostrogu i Zasławiu hrabiego na Tarnowie, koniuszego koronnego, spisany przeze mnie Adama Wilgę i Jana Mierznickiego roku 1637 dnia 5 aprilis, 74 k.
26. Biblioteteka zakładu narodowego im. Ossolińskich Polskiej akademii nauk. Dział rękopisów, Rkps. № 3669/II. Inwentarz części dobr ks. Ostrogskich 1620, K. 82–484.
27. Lalik T. Funkcjemiast i miasteczek w Polsce późniejszego średniowiecza / T. Lalik // Kwartalnik historii kultury materialnej. – Warszawa : Państwowe wydawnictwo naukowe, 1975. – Z. 4. – S. 551–565.
28. Wyczański A. Studia nad folwarkiem szlacheckim w Polsce w latach 1500–1580 / A. Wyczański. – Warszawa : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1960. – 283 s.
29. Wyrobisz A. Małe miasta w Polsce w XVI i XVII w. / A. Wyrobisz // Miasta doby feudalnej w Europie środkowo-wschodniej. Przemiany społeczne a układy przestrzenne. – Warszawa; Poznań; Toruń : [b. w.], 1976. – S. 176–189.
30. Źródła dziejowe. – Warszawa : [b.w.], 1889. – T. 19: Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. Ziemie ruskie. Wołyń i Podole. – 307 s.